

УДК 94(477.51)"1944/1964"

DOI 10.31.65/2520-6966-2020-13i-99-181-206

Є. М. Страшко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Матеріальне забезпечення повсякденного життя ніжинців у 1944–1964 рр.: міфи та реальність

Стаття присвячена історії повсякденних практик міського населення Ніжина у повоєнне двадцятиріччя 1944–1964 рр. Сучасна історіографічна парадигма дозволила авторці проаналізувати новітні праці зарубіжних і українських вчених, застосувати методи історичної реконструкції повсякденного життя ніжинців крізь призму архівних документів, друкованих джерел і матеріалів регіональної преси. Беручи до уваги розмаїтість визначень і поглядів на природу повсякденності, дослідниця прагнула дотримуватися інтегрованого характеру категорії повсякдення та максимально зберегти історичний контекст щоденного життя.

Порівняльний аналіз життєзабезпечувальної сфери повсякденного буття містян Ніжина у період пізнього сталінізму (1944–1953 рр.) і добу хрущовської лібералізації (1954–1964 рр.) дозволив виявити як спільні, тожонні тенденції, так і певні соціальні особливості у вимірі повсякденності. Охарактеризовано динаміку відбудови матеріально-забезпечувальної сфери побуту, суспільні деформації та незавершені реформи, проблеми та труднощі повсякденного життя ніжинців.

Авторка стверджує, що суспільний індикатор матеріального забезпечення українців – продовольчі картки (до 1947 р.), заробітна плата, харчовий раціон, промислові товари, а також громадянські емоції людей про "омріяну казку" на тлі ейфорії від перемоги – варто розглядати у контексті повсякденної історії діяльності органів радянської влади. На конкретних фактах і подіях регіональної історії повсякденного життя ніжинців маємо можливість моделювати типові картини, як влада УРСР втручалася у побут громадян, виховуючи та підтримуючи в суспільстві ті якості "тоталітаризму повсякденності", що були їй потрібні.

Ключові слова: історія повсякденності, життєзабезпечувальна сфера, "тоталітаризм повсякденності", карткова система, грошова реформа, продуктивний дефіцит, умови та рівень життя.

Історія повсякденного життя різних соціальних верств населення належить до актуальних наукових і популярних тем у сучасній історіографії. Зрозуміло, що окремі сюжети приватно-родинного життя, побуту, забезпечення продуктами і промисловими речами, дозвілля та відпочинку вивчались і раніше. Однак системним предметом і самостійним напрямом наукового дослідження історія повсякденності стала

в західних історичних школах з другої половини ХХ ст., а в українському історіописанні – на початку ХХІ ст. На сьогодні історія повсякденності перебуває в міждисциплінарній площині історичного пізнання, розширює проблематику історичних досліджень, формує нове коло проблем, пов'язаних із макро- та мікроісторією. Також вивчення повсякденного досвіду пересічних людей актуалізує локально-регіональний принцип аналізу історії "знизу". Зазначений теоретичний ракурс зумовив й тему нашого дослідження – історія повсякденного життя містян Ніжина у 1944–1964 рр. на тлі складних і суперечливих процесів пізнього сталінізму та хрущовської лібералізації в УРСР.

Історіографічна парадигма з історії повсякденності репрезентує наукові дослідження ХХ–ХХІ ст. Домінантними серед них, незаперечно, є зарубіжні фундаментальні праці, присвячені теорії, методології, категоріальному апарату повсякденної історії. До цього творчого доробку, як приклад, входять наративи вчених істориків, соціологів, філософів – П. Берка [1], П. Вена [3], Б. Гатаєвої [27], Г. Кнабе [41], М. Крома [48], В. Лелеки [50], А. Людтке [51], І. Орлова [56], Ю. Павленка [57], Н. Пушкарьової [61] та ін. Ґрунтовний та всебічний аналіз предмета історії повсякденності в зарубіжній історичній науці запропоновано в статті української дослідниці О. Коляструк [45].

Аналіз українського історіописання дозволяє стверджувати, що протягом останнього часу вченими надається посилена увага напрямку наукових досліджень з історії повсякденного життя. Доказом такої активності та зацікавленості вітчизняних істориків є солідні та різноманітні праці В. Даниленка [31], В. Головка [28], Т. Заболотної [37], Ю. Каганова [40], О. Коляструк [45], О. Удода [66], Н. Шліхти [70] та ін. Цінність вказаних досліджень полягає у пошуках: методологічного інструментарію історії повсякденності; конструювання її просторових координат; визначення поняття, предмета і об'єкта повсякденної історії. Важливою є й проблема звуженого розуміння повсякденного життя, отождоження його із загальним описом побуту. Згідно з твердженням О. Удода, дослідження повсякдення – це дослідження ставлення людини до держави, суспільства, її емоцій, системи цінностей крізь призму щоденного життя [66, с. 7]. Цікавими в цьому плані є роздуми вченого В. Головка. Він переконаний, що історію буденності варто розглядати в контексті діяльності влади, яка неухильно формувала, виховувала та управляла суспільством. Такий підхід, на думку вченого, дасть цілісну історію повсякденності [28, с.138]. Також доцільно актуалізувати конструктивну характеристику О. Коляструк історії повсякденності як інтегративної категорії, котру цікавить все: і вплив тих чи інших подій на повсякденне життя людей, і побут, і ментальності, і стереотипи, і казуси, і приватне життя тощо [44, с. 181].

Позитивною ознакою української історіографії з історії повсякденності є те, що паралельно із загальнотеоретичними дослідженнями історичний наратив поповнився спеціальними працями В. Даниленка [59], О. Ісайкіної [39], Л. Ковпак [42], О. Коляструк [44], В. Кононенка [46], С. Кульчицького [49], О. Тевікової [65] та ін. У зазначених творах вчені зосередили увагу на змінах соціально-побутових умов життя українців у повоєнне двадцятиріччя 1944–1964 рр., проаналізували особливості побуту міського населення України, а також буденні проблеми, труднощі, радощі та негаразди. Загалом, більшість дослідників повоєнного двадцятиріччя аналізують повсякденне життя населення в масштабах України, нерідко відокремлюючи перше десятиліття пізнього сталінізму 1945–1953 рр. від періоду хрущовської лібералізації 1954–1964 рр.

Дослідження повсякденного життя ніжинців 1944–1964 рр. є скромною спробою заповнити брак відповідних наукових студій в українській історіографії. У даній статті крізь призму локальної мікроісторії розглядається еволюція життєзабезпечувальної сфери – житло, харчування, торгівля, ціни, одяг, побут – у контексті повсякденних практик.

Джерельною базою дослідження є архівні документи Державного архіву Чернігівської області м. Чернігова та м. Ніжина, матеріали періодичної преси – міської газети "Радянський Ніжин", а з березня 1963 р. – "Під прапором Леніна".

Перше повоєнне десятиліття стало переломним для історії кожної "маленької людини", яка хоча і перемогла у великій світовій війні, але залишилась звичайним "гвинтиком" у злагоджено діючому механізмі сталінського управління державою – Союзом Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Загроза Третньої світової війни підживлювалася пам'яттю недавньої війни і підтримувалася пропагандою, виправдовуючи труднощі й обмеження післявоєнного часу. Реалізація цих завдань здійснювалася за такими напрямками: насаджувалась стандартизована модель індивідуальної поведінки і цінностей, утверджувався бажаний образ думок радянської людини – працьовитість, оптимізм, героїзм, пропагувалися готовність до самопожертви на заклик партії та комсомолу.

Варто зазначити, що повоєнне десятиліття 1943–1953 рр. – це один з найбільш складних і суперечливих періодів історії Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР). Соціальне життя країни відрізнялося духовним підйомом населення, пов'язаним з перемогою у війні, оптимістичним очікуванням світлого майбутнього, кращого життя. Проте, з іншого боку, Друга світова війна загострила

велику кількість соціально-побутових проблем, матеріального забезпечення українського народу.

Ніжин, який було звільнено від німецько-фашистських загарбників 15 вересня 1943 р., зазнав відчутних матеріальних втрат: було зруйновано 5 шкіл, 3 аптеки, 3 міські бібліотеки, 18 торгових установ, зазнали пошкоджень низка медичних закладів. Загальна кількість мешканців міста на 1 листопада 1943 р. складала лише 25,3 тис. осіб [58, с. 370]. Руйнувань та збитків було завдано низці організацій та підприємств міста. Так, наприклад, в результаті пошкоджень міський водопровід лише на 60 % забезпечував потреби ніжинців у воді; було повністю зруйновано завод спиртосоків, міську електростанцію та хлібзавод. Такі підприємства, як олійний завод, засолзавод, клінкерний та вазовий заводи, міськпромкомбінат, відділ держмлина, м'ясокомбінат, хоча не зазнали радикальних руйнувань, проте потребували капітального та середнього ремонтів [5, арк. 8]. Натомість, коли минула ейфорія перемоги, люди залишилися один на один зі своїми проблемами, цілком життєвими та буденними, але від того не менш складними. Питаннями дня ставали: де дістати хліба? де знайти житло? у що одягнутися? Вирішення цих питань перетворювалося на боротьбу за виживання, в якій все інше відсувалося на другий план [64, с. 37].

Саме в таких умовах першого повоєнного десятиліття формувались повсякденні практики поведінки громадян м. Ніжина, які стали суспільною жертвою вже у мирний час. Так, виконавчий комітет Ніжинської міської Ради депутатів трудящих затвердив Постанову від 1 жовтня 1943 р. "Про очищення всіх господарських руйнувань та приведення в порядок будівель". Дана постанова регламентувала повсякденне життя ніжинців на найближчий час, оскільки вона зобов'язувала робітників усіх підприємств, установ і населення м. Ніжина до 18 жовтня 1943 р. прибрати і розчистити вулиці та будівлі міста. При цьому всі працездатні ніжинці та мешканці околиць віком від 16 до 60 років мобілізувались на виконання очисних робіт і повинні були обов'язково з'явитися за викликом відділу міського комунального господарства [4, арк. 3]. Ті, хто ухилявся від роботи без належної причини, притягувались до відповідальності згідно з законом військового часу [4, арк. 4]. Також для організації населення на відновлювальні роботи влаштовувались недільники, яких з вересня 1943 р. до лютого 1945 р. було проведено 18 [58, с. 370].

У 1944 р. V сесією Ніжинської міської Ради депутатів трудящих було затверджено план на подальшу відбудову міста. Перш за все, у ньому проголошувався курс на відновлення Поштової станції, відділень телеграфу, телефонного та радіовузлів, кінотеатру, низки

електростанцій, водогону, Ніжинського вазового заводу, міськкомбінату. Депутати, за головуванням Ф. П. Герасименка, затвердили бюджет міста на 1944 рік, який становив 4 млн 334 тис. 200 крб [54].

Відповідно до економічної політики сталінського керівництва випереджальними і прискореними темпами відбувалось відновлення промислових потужностей міста. Особливу роль у даному процесі відігравали новостворені артілі, в яких основну кількість робітників складали колишні військовослужбовці. Восени 1944 р. було повністю відбудовано хлібзавод, механічний завод, відновили свою роботу Ніжинський засолзавод і Ніжинський клінкерний завод. У 1945 р. Ніжин посів перше місце серед міст області з виконання відбудовчого плану, а підприємства міста випустили продукції на 12 млн крб, збільшивши показники 1944 р. на 41,5 % [58, с. 371]. Загалом, відновлення промислових підприємств відбувалось доволі швидкими темпами, адже в 1946 р. було затверджено план четвертої п'ятирічки на 1946–1950 рр. Саме такі прискорені темпи відбудови і були визначальним фактором якості життєвого рівня кожного ніжинця [9, арк. 370].

Однією з основних повоєнних соціальних проблем була гостра нестача житла та нормальних комунікацій. За роки окупації міста Ніжина німецькими військами було повністю зруйновано 75 будинків загальною площею 9400 м кв, зазнали пошкоджень та потребували капітального ремонту 225 будинків загальною площею 29 тис. 333 м кв. Було зруйновано 10 тис. м кв шляхового господарства, в тому числі мостів 870 м кв [7, арк. 80]. Ніжинським міськвиконкомом було затверджено витрати на капітально-відбудовчі роботи по житловому фонду на 1944 р. – 2 млн 446 тис. 524 крб. Дані кошти розподілялись і на загальний благоустрій міста [25, арк. 22].

Для виконання ремонтних робіт запроваджувалися плани на відбудову. Станом на 1 серпня 1946 р. потрібно було побудувати по місту та району 96 житлових, 27 виробничих, 5 культурних будівель та виконати план з вироблення 583 тис. шт. сирцю цегли. Крім того, у Ніжинському районі було розпочато будівництво 124 житлових, 18 виробничих, 5 культурних будівель. З бюджету міста у липні 1946 р. було виділено 522 тис. крб на благоустрій міста, з них 176 тис. крб – на ремонтні роботи. Передбачалось, що до 1 жовтня повинно бути відремонтовано 1 тис. 170 м кв житлової площі [63].

Проте проголошені плани не були виконані повністю. Причинами їх невиконання були: недостатнє фінансування, брак будівельних матеріалів, недбале ставлення робітників до поставлених для них завдань, що пояснювалось відсутністю матеріальних заохочень з

боку радянської влади та зменшенням трудового ентузіазму. Загалом, плани на відбудову були завищеними, відірваними від реальної ситуації, що складалась в країні й у місті. Не допомагали й заклики преси: "Посилити темпи будівництва та ремонту". Лише з червня 1948 р. ситуація почала дещо змінюватись на краще. Було відремонтовано 9 житлових будинків, 7 – побілено [53].

Натомість, самі по собі ремонтні роботи не могли поліпшити рівень побутових умов життя містян. Тому Радкомом СРСР було виділено 2 млн 200 тис. крб на індивідуальне житлове будівництво, крім того, Держбанком почали виділятися кошти у формі позики на дане будівництво у розмірі до 10 тис. крб терміном на 7 років [60]. Також було передбачено низку пільг. Наприклад, на тих, хто почав забудову у 1944–1947 рр., не поширювалося оподаткування землі; для інвалідів війни ліс на забудову виділявся безкоштовно. За даними преси, тільки у 1950 р. містяни Ніжина і робітники прилеглих селищ збудували для себе понад 3 млн м кв індивідуальної житлової площі. Однак, враховуючи те, що загальна кількість населення міста на 1950 р. складала близько 40 тис. осіб, то цифра у 3 млн м кв, швидше за все, виглядала суттєво завищеною [52]. Наведений факт є яскравим прикладом фальсифікацій місцевої преси.

Одним з найважливіших факторів, що визначають повсякденне життя людини, є забезпечення її продуктами харчування. У післявоєнні роки в Радянській Україні спостерігалось різке зниження рівня споживання продуктів через їх значну нестачу, що особливо стало відчутним у кінці 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 27 вересня 1946 р. ухвалили Постанову "Про економію витрачання хліба в країні", за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, зняти у містах і робітничих селищах з пайкового забезпечення хлібом частину непрацюючих дорослих і урізати іншим утриманням норми видачі хліба за картками [64]. Починаючи з 1 листопада 1946 р., в Україні при випіканні хліба до житнього або пшеничного борошна домішували 40 % вівсяного, ячного та кукурудзяного [43, с. 57–59].

Незважаючи на тяжку посуху 1946 р., особливо у південних та східних областях України, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були зменшені. Загальний результат цієї сталінської політики – майже 1 млн осіб не пережили найтяжчу зиму 1946–1947 рр. і померли від голоду [43, с. 60].

Хоча в Ніжині офіційно не було зафіксовано випадків голодної смерті чи дистрофії, про наявну продовольчу кризу дає право говорити низка фактів. Зокрема, важливим чинником низького життєвого рівня населення були численні крадіжки. Саме у період продовольчої кризи

та голоду в Україні 1946–1947 рр., згідно з опрацьованими джерельними матеріалами, у Ніжині збільшується кількість заяв від постраждалих, в яких йдеться про викрадення у них хлібних карток, за якими й видавався хліб. Викрадали картки, в основному, на місцевому колгоспному ринку, в громадському транспорті. Наприклад, у мешканки м. Ніжина П. було викрадено на колгоспному ринку 3 невикористані хлібні картки – 2 робочі та 1 учнівська. Схожа ситуація сталась і на станції Ніжин – залізничному вокзалі, де в громадянина Н. було викрадено хлібні картки – одна 500 г, інша – 300 г, дві – 400 г. Влада почасти з розумінням ставилась до таких випадків девіантної поведінки населення, тому при поданні заяви до міліції виконком міськради на прохання громадян поновлював втрачені картки [8, арк. 120].

Аналізуючи архівні джерельні матеріали та спеціальну історичну літературу з даної проблеми, свідчення очевидців, можна стверджувати, що у м. Ніжині була наявною значна продовольча криза. Однак за рахунок отримання на підприємствах і організаціях міста продовольчих карток, а також городини з невеликих земельних наділів мешканці міста мали змогу хоча б частково задовольнити свої найнеобхідніші харчові потреби. Норми забезпечення хлібом та іншими продуктами класифікувалися відповідно до галузей господарства. Існували робочі картки 1-ї та 2-ї категорій, а також спеціальні картки для службовців, дітей та утриманців. Норми відпустку по картках, а також ціни на продукти були суворо фіксовані. Наприклад, денна норма хліба за робітничою картою першої категорії становила 800 г, другої категорії – 600 г, а для утриманців і дітей відповідно 500 г і 400 г [44, с.132]. Хліб не завжди надходив вчасно і аж ніяк не відповідав стандартам якості.

Довгоочікуване скасування картокової системи на продукти харчування, хліб та промислові товари було задеклароване Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі і промислові товари" від 14 грудня 1947 р. Того ж дня увечері її текст було передано по радіо, а наступного дня – опубліковано у центральній та місцевій пресі. Відтепер держава зняла з себе безпосередню відповідальність, яка тривала понад 6 років, за постачання населенню мінімуму продовольчих товарів [42]. У даному документі декларувалося: "По-перше. Продаж продовольчих та промислових товарів буде проводитись шляхом відкритої торгівлі без карток. По-друге. Впроваджуються єдині роздрібні ціни замість наявних комерційних та пайкових цін. По-третє. Єдині ціни на хліб та крупу встановлюються на більш низькому рівні, ніж нинішні ціни, причому пайкові ціни на хліб знижуються у серед-

ньому на 12 %, на крупу – на 10 %. А порівняно з нинішніми комерційними цінами знижуються більш як у 2,5 рази. По-четверте. Єдині ціни на інші продовольчі товари в основному зберігаються на рівні діючих пайкових цін. По-п'яте. Єдині ціни на промислові товари встановлюються на дещо підвищеному рівні порівняно з низькими пайковими цінами, а порівняно з комерційними цінами знижуються більш як у 3 рази..." У Ніжині діяло 11 пунктів обміну, які працювали з 9 год ранку до 5 год 30 хв вечора [30]. Обмін грошей повною мірою не був проведений з урахуванням всіх поставлених завдань, оскільки деяка частина населення не мала змоги дістатись до пунктів обміну. Більшість просто боялась того, що в результаті обміну їм доведеться пред'явити великі суми власних заощаджень, а це, зрозуміло, викликало б зацікавленість органів міліції та міськпартому. Не аналізуючи далі зміст постанови, зазначимо лише одне – вона була, справді, вкрай необхідна й очікувана громадянами. Але це не означало, що скасування карткової системи та проведення грошової реформи остаточно вирішили питання забезпечення населення усім необхідним у повоєнний період. Щоб уникнути непорозумінь під час безкарткової торгівлі, владні органи, не зраджуючи практиці планового контролю, розподілили норми продажу товарів в одні руки. Так, одна людина могла придбати 2 кг печеного хліба, 1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 6 м тканини, 1 катушку ниток, 2 пари шкарпеток, 1 шматок господарського мила, 2 л гасу, 2 коробки сірників тощо [39, с.183]. Грошова реформа 1947 р. була проведена в основному шляхом деномінації, тобто заміни попередніх грошових знаків на нові зі зміною їх номіналу та розрахунку 1:10 (один новий карбованець обмінювався на 10 старих).

Проте всупереч масовому очікуванню ціни на значну частину товарів і продовольства зросли та, за винятком необхідного мінімуму, стали недоступними для більшості населення. Більша частина цих норм діяла протягом десятиліття і була скасована наказом № 306 Міністерства торгівлі СРСР від 13 серпня 1958 р. [59, с. 317].

Своєрідне та неабияке місце у повсякденному "виживанні" населення також займали: міський базар, передсвяткові ярмарки, заклади громадського харчування, магазини. Базар і ярмарки – це ознаки життєвої динаміки, а місця громадського харчування – чайні, буфети, столові – збирали людей різних верств та інтересів, що прагнули не лише задовольнити свої харчові потреби, а й культурно відпочити.

Ніжинський базар був місцем, де можна було придбати продукти харчування та деякі речі побуту, здебільшого виготовлені кустарним шляхом. На ринку, в основному, ніжинці купували овочі, фрукти, м'ясо, молоко та молочні продукти. Однак завжди існувала небезпека того,

що товар виявиться незадовільної якості, особливо це стосувалося м'ясних та молочних продуктів. Більшість продуктів мали проходити санітарну перевірку, але вже з перших місяців після звільнення Ніжина від німецько-фашистських загарбників дані перевірки проводились нерегулярно. Це призводило до того, що місцями продажу продукції ставала не територія ринку, а вулиця Базарна та прилеглі до неї території. Ситуація у перші повоєнні місяці настільки загострилась, що міськвиконком видав розпорядження, згідно з яким на ринку нагляд за нелегальними та не перевіченими санітарною службою товарами мала проводити також міліція [24, арк. 1–2]. Незадовільним залишався й рівень санітарних норм на території базару: бруд, нечистоти, сміття завжди були "ворогом" дирекції ринку, на адресу якої постійно направлялись звинувачення у неякісній роботі, оскільки вона не могла організувати прибирання території ринку, не вистачало прибиральників та й самі місця для торгівлі не були належним чином обладнані. Ринок працював з 7.00 до 18.00. Цього часу було вдосталь для того, щоб придбати необхідні товари [11, арк. 32]. Торгівлю на ринку займались переважно колгоспники з приміських сіл і району, хоча й мешканці Ніжина теж реалізовували власну продукцію з присадибних ділянок.

І все ж, незважаючи на жорстко нормоване постачання населення продуктами першої необхідності, за 1946–1950 рр. кількість продовольчих магазинів у Ніжині зросла до 87. Наприклад, було відкрито нові магазини по вул. Червоні Партизани, на Базарній площі – двоповерховий магазин та низка інших. На 1950 р. міський товарообіг досяг 60 млн крб. У державних магазинах населення купувало переважно хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, на базарі – картоплю та інші овочі, фрукти, молоко, яйця. У міських крамницях, окрім харчів, можна було купити також і промислові товари та парфумерію, створювались магазини також при артілях міста. Наприклад, при артілі "Стахановець" було реалізовано продукції на 45 тис. крб, причому на 40 тис. крб реалізував Ніжинторг [67, с. 521]. Загалом з моменту скасування карткової системи 14 грудня 1947 р. до 1 квітня 1953 р. ціни змінювалися 6 разів [64, с. 123].

Зазначимо, що цінова політика в умовах неринкової економіки була потужним важелем в руках радянських органів влади, що дозволяла не тільки вирішувати суто економічні проблеми (наприклад, регулювати попит і пропозицію на товари), а й маніпулювати громадською думкою. Сталінські зниження цін пережили свій час, їх ідеологічний вплив на сучасників виявився настільки глибоким, що до цього часу значна частина людей старшого покоління посилається на ці зниження як на головний аргумент турботи Сталіна про благо народу [29].

Коротко зупинимося на питанні якості продукції, що реалізовувалася у мережі магазинів Ніжинторгу. Насамперед, виділимо стратегічно важливий продукт для населення – хліб. Хліб у місті був поганої якості, і така ситуація залишалась незмінною протягом всього досліджуваного періоду. З 1944 р. до хліба почали додавати домішки картоплі, кількісне співвідношення яких мало відповідати категорії населення, якій воно відпускатись. Наприклад, такій категорії населення, як робітники, інваліди війни, сім'ї військовослужбовців, службовці, співвідношення борошна і картоплі становило 75/25 %; категорії населення утриманців – 50/50 % [6, арк. 27]. У скарзі на якість хліба, датованій 1949 р., зазначалося, що хлібокомбінат зовсім не випускає білого вагового хліба, який необхідний лікарням, дитячим садкам та яслам [10, арк. 81]. Підтвердженням цілеспрямованого зниження якості хліба та хлібопродуктів було розпорядження міськвиконкому "Про розподіл фондів муки для хлібозабезпечення на першу половину листопада 1951 р.", згідно з якою із 83 т, що виділялись хлібокомбінату – 61,1 т житнього борошна, а борошна вищого ґатунку – лише 1,1 т, решта від загальної маси – це борошно першого і другого ґатунку, житня висівка тощо [14, арк. 38]. Але якість хліба не завжди залежала від розпоряджень "згори". Вона нерідко була наслідком халатності самих працівників хлібокомбінату. Траплялись випадки, коли у хліб потрапляли сторонні предмети. Наприклад, у 1948 р. у булочці була виявлена 5-грамова гиря, в інших хлібопродуктах – шматок паклі, щетина зі щітки, шматок дерева завдовжки 8 мм, а в 1949 р. – навіть 10 см мотузки [10, арк. 81]. Як бачимо, якість продукції залежала від багатьох чинників, що були взаємопов'язані між собою. Міські служби мали робити все, щоб покращити якість товарів, однак у їх роботі часто були упущення: недостатній контроль з боку адміністрації комбінату за технологічним процесом при виробництві хлібопродуктів, невиконання працівниками своїх виробничих обов'язків та недотримання санітарних норм.

Як свідчать архівні матеріали, досить часто у місті організовувалися передсвяткові ярмарки з політичним підтекстом, на яких вибір товарів був кращим та й ціни не такими високими. Зазвичай такі ярмарки організовувалися перед великими державними святами. Так, 25 квітня 1946 р. було проведено Першотравневий ярмарок, загальний товарообіг якого склав 1 млн крб. На ярмарки велику кількість продукції привозили для реалізації мешканці навколишніх колгоспів. Також влаштовувалися передшкільні ярмарки, де продавалось шкільне приладдя, одяг. Але їх торгівля обмежувалась товарними податками, які накладались на саму продукцію та на місце для

торгівлі. Існували випадки, коли адміністрація ринку підвищувала податкові збори без належного для цього дозволу [2].

Особливу роль у харчовому забезпеченні населення займало громадське харчування. Мережа громадського харчування після війни відновлювалась надто повільно і мало сприяла покращенню побуту населення. На 1 січня 1941 р. в УРСР налічувалося 6 тис. 626 їдалень, 7 тис. 39 буфетів та закусточних. На 1 січня 1946 р. було відбудовано 8 тис. 867 одиниць (65 % повоєнного рівня), у тому числі 6 тис. 109 їдалень (92,2 %), 2 тис. 758 буфетів та закусточних (39,2 %). Станом на травень 1946 р. в республіці працювали 98 ресторанів, 377 комерційних чайних [59, с. 318].

У Ніжині, станом на 1950 р., працювало 29 закладів громадського харчування, з них чайних – 4, закусточних – 9, столових – 7, буфетів – 10, лоткової розносної торгівлі – 2, ларків – 7 [13, арк. 14]. Так, у місті відкрилась нова їдальня по вулиці Гербелівській № 5 для студентів медичної школи та сільськогосподарського технікуму, готували там 2 рази на день. Того ж року на свято 9 травня почала працювати нова чайна по вулиці Гоголівській. У ній побувала велика кількість відвідувачів і вже за 7 днів роботи було зароблено 90 тис. 650 крб., щодня її відвідувало понад 3 тис. осіб. Родзинкою цієї чайної було те, що тут завжди грав джаз, про це населення інформувала місцева преса [55].

Відкриття нових закладів громадського харчування відбувалось й надалі, хоча кількість їх не відповідала якості. Замість подяк від громадян почали надходити скарги. В основному вони стосувалися незадовільного обслуговування клієнтів, одноманітного меню, об'ясування та низької якості продукції, неорганізованості роботи персоналу. Прикладом є звіт про роботу шкільних буфетів і буфетів технікумів, де навіть не пропонувався чай, скарги на дуже низький рівень асортименту товарів, малу кількість хлібобулочних виробів, у буфетах не реалізовувалась молочнокисла продукція [12, арк. 188].

І хоча радянська преса запевняла ніжинців, що громадське харчування приносить величезні прибутки державі, але насправді станом на перший квартал 1947 р. прибутки в чайних впали на 40 %, якщо порівнювати їх із 1946 р. [68].

У повоєнний час досить гостро стояла проблема із забезпеченням населення товарами легкої промисловості – одягом, тканиною, меблями та іншими непродовольчими товарами. Як виявилось, забезпечення предметами споживання стало не менш складним завданням, ніж забезпечення житлом. Позаяк легка промисловість дуже повільно відновлювала виробничі потужності, та й асортимент товарів широкого вжитку був доволі скромним.

Більшість сучасників повоєнне повсякденне життя запам'ятали у сіро-зелених і коричнево-чорних кольорах. Мова йде про готовий одяг і тканину, з якої містяни шили самі для себе або на замовлення. Жінки нерідко перелицьовували старі пальта, шили сукні з парашутів, брезенту [44, с. 134]. Тканинами, які мали попит, були сатин, бавовна, шерсть, крепдешин, крепсатин, маркізет, штапель, кашемір. Багато людей перешивали на цивільний одяг військові шинелі. Загалом, форми одягу залишалися традиційними: жіночі сукні, блузки, спідниці, сарафани, чоловічі сорочки, брюки, костюми. Зимовий одяг включав пальта, тільняшки, бушлати ("москвички"), фуфайки, шуби, цигейки "під мутон". Серед головних уборів розповсюдженими були кашкети, шапки-вушанки, хустки, капелюшки (фетрові або з панбархату), берети; а серед взуття – гумові, хромові чоботи, черевики на шнурках, туфлі, валянки, галоші та бурки [59, с. 325].

Випущений 7 липня 1945 р. перший номер Всесоюзного журналу "Журнал мод", зважаючи на недоступність одягу, виглядав як на-смішка, але більшою мірою як популізм. Його відстороненість від реалій післявоєнного повсякдення засвідчував загальний тираж – 10 тис. примірників, зважаючи на багатомільйонну читацьку аудиторію СРСР, а також той факт, що навіть тираж районної газети "Радянський Ніжин" складав 3 тис. примірників. "Непідіймною" була і ціна журналу – 75 крб, що складало майже половину заробітної плати рядового робітника. "Журнал мод" мав за мету виховати смак до гарного одягу, культурних речей і також продемонструвати методи найбільш економного і раціонального використання тканин, пряжі та хутра. Але, звісно, потрібно враховувати, що даний журнал мав більше галузевий характер, розраховувався не на масового читача, був пропагандистським засобом в умовах тотального дефіциту.

Аналіз архівних документів і матеріалів радянської преси дозволяє зробити висновок, що повсякденне життя міського населення Ніжина в перше повоєнне десятиліття було доволі складним. Ейфорія від перемоги, емоційні сподівання на зміни, радість і надія на краще майбутнє швидко поступалися місцем напрузі, тривозі та суворій реальності виживання.

Період повоєнної відбудови народного господарства яскраво продемонстрував ставлення радянської влади до потреб пересічного громадянина держави. Перед ніжинцями постало надскладне завдання відновлення промислового потенціалу краю, адже Ніжин був одним з найважливіших центрів економічного життя Чернігівщини. Проте урядові та місцеві органи влади не надавали матеріальній сфері повсякденного життя громадян чільне місце, їй відводилася

другорядна, дотична роль. Тому відновлення житлового фонду міста Ніжина, наповнення споживчого ринку побутовими товарами відбувалося вкрай повільно.

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. і прихід до влади М. Хрущова зумовили серйозні зміни у соціальному житті населення. Дані суспільно-політичні процеси середини 50-х – початку 60-х рр. в науковій літературі називають десталінізацією, хрущовською лібералізацією, періодом послаблення тиску держави на всі сфери життя громадян. Саме 1954–1964 рр. стали новою епохою в історії України, що відкривала можливий перехід до якісно нових стандартів повсякденного життя населення.

Проблема необхідності економічних перетворень після смерті Й. Сталіна виникла саме в колах вищого партійного керівництва, а не в суспільному середовищі, котре влітку 1953 р., в силу психологічної інертності, ще не було готовим до будь-яких форм протесту. Результатом четвертої березневої сесії Верховної Ради СРСР стало проголошене рішення про "... обов'язок піклуватися про благо народу, про максимальне задоволення матеріальних і культурних потреб" [18, арк. 22]. Зазначена постанова свідчить про зміщення вектора економічної політики з форсованого розвитку важкої промисловості на промислове виробництво групи "Б", що забезпечувало зростання матеріального добробуту – житлове будівництво, легка та харчова галузі промисловості, виробництво предметів народного споживання.

Першочерговим завданням стало забезпечення населення власними місцями для проживання. Нагадаємо, що у роки післявоєнної реконструкції будівництво житла достеменно не наблизилося до державних пріоритетів, мільйони людей жили в комуналках, аварійних будинках, бараках і підвалах [47, с. 215]. Згідно з офіційними даними, у Ніжині в середині 50-х рр. понад 500 сімей змушені були проживати у підвальних приміщеннях [15, арк. 7].

Після смерті Й. Сталіна першим про житлову проблему заговорив Г. Маленков. А в 1954 р. за неї взявся М. Хрущов, закликавши партійно-адміністративну номенклатуру до розробки законодавчих постанов і проєктної документації масового житлового будівництва [47, с. 367]. У 1954 р. критиці було піддано знамениті московські висотки, рішуче засуджувалися парадність і надмірні прикрашання в архітектурі, що й зумовило початок переходу до масового будівництва індустріальним методом. Він мав сприяти зменшенню витрат на матеріали, зниженню собівартості житлової площі та мінімізації експлуатації основних механізмів. 22 вересня 1955 р. була прийнята спільна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР "Про заходи по подальшій

індустріалізації, поліпшенню якості та зниженню вартості будівництва", котра передбачала масову забудову мінімально комфортних п'ятиповерхових будинків за типовим проєктом [47, с. 246].

Після XX з'їзду КПРС проєктувальникам довелося ще більше затягнути ремінці фінансової та матеріальної економії: вартість "малогабаритної" квартири зменшувалася на 20 %, максимально ущільнювалися "нежитлові" площі – коридор, кухня, сумісний санвузол, висота стелі (2,5 м) тощо. Однак, як зауважує О. Янковська, від початку грандіозні плани гальмувала властива плановій економіці відомчість, підсилена нещодавнім розширенням самостійності галузевих міністерств, а з іншого боку – халатність безпосередніх виконавців та, здебільшого, низька якість будівництва на всіх його етапах [31, с. 221]. Нелегким було й становище містян Ніжина в 1955 р., адже майже 36 будинків знаходилося в аварійному стані, а 400 сімей перебували в черзі на житлову площу [15, арк. 13].

Популярне гасло доби хрущовської відлиги "Кожній сім'ї – окрему квартиру!" воєдино пов'язало обіцянку поліпшення умов побуту та стрімкий будівельний бум, зробивши ці два явища частиною офіційної урядової риторики. Як наслідок, глобальні завдання щодо забезпечення населення житлом були декларовані у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у липні 1957 р. "Про розвиток житлового будівництва в СРСР". У ньому, до слова, було поставлено завдання протягом 10–12 років повністю подолати житлову проблему. Доказом розгортання масштабів і прискорених темпів будівництва в Ніжині є архівні матеріали щодо будівництва 27-квартирного житлового будинку № 1, № 2 та гуртожитку педінституту відповідно на 115,2 %, 111,6 % та 54,3 % [18, арк. 74]. Для втілення рішень партійно-державної номенклатури на 1958 р. у Ніжині було здано в експлуатацію понад 60 тис. кв м житлової площі [33, арк. 119], завершувалося будівництво двоповерхового гуртожитку для будівельників [36].

Проте задоволення житлових потреб ніжинців залишалося на вкрай низькому рівні через низку наступних причин. По-перше, постійна нестача будівельних матеріалів гальмувала реалізацію масового житлового проєкту. Директор клінкерного заводу П. Жидик скаржився, що нестача глини зумовив дефіцит цегли та негативно позначився на показниках [38]. Вимоги ж прискореного виконання планів будь-якими засобами зумовлювали низьку якість та велику кількість недоробок при проведенні робіт. Зокрема, мешканці відремонтованого будинку 42 по вулиці Шевченка скаржилися, що "... покрівля протікає так, що сховатися ніде. Від сирості будинок руйнується" [38]. По-друге, успішна реалізація планів житлового будівництва гальмувалася нестачею

робочої сили. Будівельники управління № 6 міста Ніжина нарікали на вкорінення такої практики, як постійне переміщення бригад робітників з одного об'єкта на інший: не тільки рядові робітники, але й виконроби, десятники та бригадири не знали, куди їх перемістять наступного дня [62]. По-третє, вказані факти порушували трудову дисципліну серед робітників, зумовлювали ухилення від виконання виробничих норм. У результаті зазначених негативних тенденцій зовнішній вигляд міста у 1959 р. "прикрашали" недобудований павільйон міськпромкомбінату, глибокий котлован для початку будівництва житлового будинку по Гоголівській вулиці, також котлован для майбутнього гуртожитку студентів педінституту [69]. Складною проблемою для мешканців міста, котра гальмувала розвиток житлового будівництва та негативно впливала на екологічний стан, була відсутність централізованої каналізації. Голова Ніжинського міськвиконкому Л. Т. Гузієнко неодноразово звертався до голови Ради Міністрів УРСР І. І. Мороза з проханням закласти в проєкті семирічного плану будівництво міської каналізації, однак відповідь залишалася незмінною: "... зараз недоцільно складати проєктні завдання на будівництво цього об'єкту" [21, арк. 7]. Наявність 6 асенізаційних машин для вивезення нечистот, з яких 3 потребували капітального ремонту, лише частково вирішувала зазначену проблему. Тому до 1964 р. місцем для відходів з виробництва слугувала р. Остер, що протікала через центр міста.

Джерелами фінансування програми житлового будівництва були державні асигнування, кошти підприємств та індивідуальні заощадження громадян. Частіше за все зведення квартир відбувалося за рахунок народного будівництва – спорудження квартир самими майбутніми мешканцями. Наприклад, робітники Ніжинського обозобудівного заводу у 1958 р. таким методом ввели в експлуатацію чотири двоквартирні житлові будинки та одноквартирний будинок загальною площею 371 кв м. Перевиконали планові показники й робітники засолзаводу – 5 двоквартирних будинків площею 300 кв м. Натомість, не виконали завдань плану робітники клінкерного заводу, м'ясокомбінату та швейної фабрики [20, арк. 57].

Рациональним способом вирішення проблеми забезпечення житлом населення Ніжина могло стати індивідуальне будівництво. Утім, під декларованою загрозою розтягнення комунікацій, напруження місцевих бюджетів, розкрадання дефіцитних будівельних матеріалів, насправді, крилася небезпека появи приватновласницьких "буржуазних пережитків", що могла зініціювати розхитування комуністичної ідеології. Тому, прислуговуючись принципам "морального кодексу будівника комунізму", радянське керівництво паралельно з наданням

права власності індивідуальним забудовникам запроваджувало й практику будівництва житла на кооперативних засадах. Наявність квартири в кооперативному будинку для радянської людини сприяла усвідомленню перехідного становища на соціальній драбині – між привілейованою партійно-адміністративною номенклатурою, котрій кооперативи не були потрібні, та звичайними робітниками, які в плані забезпечення житлом залежали від роботодавців і міських органів влади.

Щодо індивідуального будівництва, то ніжинцям було відведено 140 ділянок, однак на 1961 р. забудованими були лише 40, решта перебували на черзі [23, арк. 20]. Окрім того, мало місце необґрунтоване знесення житлових будинків приватного сектору, погіршення норм міських комунікацій. Так, наприклад, батьки дитячого садочка № 6 м. Ніжина у заяві до Чернігівського обласного комітету ради депутатів трудящих скаржилися на порушення санітарних умов дитячого майданчика у зв'язку з розширенням території механічного заводу [34, арк. 133].

Окремо зазначимо, що забезпечення ніжинців житлом жорстко регламентувалося системою ідеологічних координат: політична лояльність до радянської влади, зразкова поведінка, активна участь у соцзмаганнях. Навпаки, маргінальні вияви чи протести проти прийнятих рішень передбачали втрату позицій та зміщення в кінець черги.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що проблема забезпечення ніжинців житлом на 1964 р. була вирішена лише частково [35, арк. 23]. Кількісне зростання квартирної площі на 1 особу становило у середньому від 7 кв м у 1950 р. до 8,7 кв м – у 1964 р., що само по собі демонструвало певні позитивні зрушення в соціальній політиці періоду лібералізації. До того ж, наявність окремої квартири, почасти, сприяла послабленню контролю держави над особистим життям пересічних людей. Завдяки усвідомленню власних інтересів і потреб повсякденне життя радянських громадян поступово трансформувалося у дві сфери – публічну та приватну.

Не менш важливою складовою соціальної політики доби хрущовської лібералізації стало завдання створення умов для повноцінного забезпечення населення продовольчими продуктами, про що зазначалося на сесії Верховної ради СРСР 12 серпня 1953 р.: "... щоб рівень споживання продуктів харчування відповідав науково обґрунтованим нормам, і був не гірше, ніж в Західній Європі і США" [47, с. 238]. Поряд із вирішенням проблем продовольчого забезпечення населення радянське керівництво прагнуло за допомогою системи адміністративних заходів подолати дефіцит споживчих товарів. Остаточо зазначений закон було прийнято лише на липневому пленумі ЦК КПРС 1955 р., делегати якого вирішили використовувати досвід минулих років і збільшити на 40–50 % виробництво товарів для населення на

оборонних підприємствах за рахунок скорочення військового виробництва [47, с. 265].

Проте, щоб товари або продукти харчування стали доступними споживачеві, збільшення лише кількісних обсягів виробництва було недостатньо, потрібно було ще й удосконалити торговельну мережу. Насамперед, здійснювалися кроки щодо зростання торгових закладів за рахунок виділення необхідних приміщень у нових житлових будинках. Так, директор Ніжинського педінституту М. І. Повод повідомляв, що на першому поверсі студентського гуртожитку по вулиці І. Франка будуть розташовуватися два магазини – продуктовий та книжковий, площа яких становитиме близько 120 кв м [17, арк. 12]. І все ж характерною ознакою повсякденного життя ніжинців у 2-й половині 50-х – на поч. 60-х рр. залишався дефіцит основних споживчих товарів. Зокрема, перебої у постачанні життєво необхідних товарів – солі, крейди, керосину, масла, крупи, фруктів [32, арк. 8] – пояснювалися кількома причинами. По-перше, чітка ієрархія "загальнодержавний – республіканський – місцевий" рівнів та обмеженість повноважень на місцях зумовлювали затримки в прийнятті рішень. Наприклад, голова Ніжинського міськвиконкому Л. Т. Гузієнко у листі до заступника міністра торгівлі УРСР М. К. Попова від 2 квітня 1958 р. звертався з проблемою нестачі засолених огірків у місті та просив зобов'язати керівництво Ніжинського засолзаводу надати в продаж 25 тонн продукції [19, арк. 4]. Позитивну відповідь на дане прохання було отримано лише через 3 місяці – 3 липня 1958 р. По-друге, необхідність модернізації обладнання зумовлювалася його технічною відсталістю. Так, працівники ніжинської артілі "Червоний кондитер" у запиті до міністра машинобудування І. Г. Смолякова прохали про заміну непридатного для використання лапшерізного станка, котрий вимагав великих фізичних затрат, на новий [16, арк. 14].

Показником рівня соціального забезпечення населення, його спроможності придбати товари широкого вжитку була державна політика щодо визначення заробітної плати різним категоріям і групам працюючих громадян. Сама влада визнавала наявність проблеми низькооплачуваності серед населення. Найнижчу заробітну плату отримували в основному особи некваліфікованої праці – підсобники, сторожі, прибиральниці та ін. Підвищення мінімуму заробітної плати було здійснено після XX з'їзду КПРС, зокрема, постановою ЦК Комуністичної партії від 8 вересня 1956 р. № 1252, в якій наказувалося з 1 січня 1957 р. підвищити зарплату робітникам і службовцям промислових підприємств, транспорту, будівництва до 300–350 крб / місяць; іншим робітникам і службовцям – не менше 270 крб [65].

Грошова реформа 1961 р. полягала в заміні грошових знаків 1947 р. за співвідношенням 10:1, що зумовило зміну монополії цін, тарифні ставки заробітної плати, пенсії тощо. Натомість, різниця між нижчим і вищим рівнем зарплати залишалась значною. Так, наприклад, заробітна плата голови Ніжинського міськвиконкому становила 190 крб, завідувача сільськогосподарського відділу – 93 крб, економіста – 55 крб, сторожа і двірника – 30 крб [23, арк. 41].

Отже, намагання партійного керівництва оптимізувати соціальну сферу повсякдення мали, безперечно, позитивний вплив на рівень життя населення та моральну атмосферу в суспільстві у порівнянні з попереднім десятиліттям. Одночасно адміністративно-командні методи та негативні залишкові прояви тоталітарної системи унеможлилювали забезпечення повною мірою зростаючих потреб містян. Навіть маючи почасти достатньо коштів, ніжинці не могли придбати побутові товари легкої промисловості, продукти повсякденного споживання.

Аналіз архівних документів і матеріалів періодичних видань дозволяє стверджувати, що повоєнне двадцятиліття 1944–1964 рр. у повсякденному житті населення Ніжина було надзвичайно складним і суперечливим періодом. Повоєнна відбудова народного господарства яскраво продемонструвала, як швидко ейфорія від перемоги перетворювалася на сірі будні виживання, а "омріяне щастя" було катастрофічно далеким від реальності щоденного буття людей. Постійними супутниками повсякденного життя ніжинців у перше десятиліття після закінчення війни були продовольча криза, гостра нестача житла, продуктів харчування, одягу, наявна кримінальна ситуація з такими численними девіаціями, як крадіжки, бродяжництво, жебрацтво тощо.

Режим пізнього сталінізму основні зусилля і фінанси спрямовував на відновлення та розвиток важкої промисловості. Тому цілком зрозуміло і не дивно, що матеріальна сфера повсякдення пересічних громадян залишалася на периферії відбудовчих процесів. Водночас у повоєнне мирне життя міцно вплелися порядок, правила й дисципліна воєнного зразка. Так, всі працездатні ніжинці віком від 16 р. мобілізувалися на відновлення комунального господарства, що ставало неминучою "нормою" повсякдення.

Проведене дослідження дозволяє погодитися з такими сучасними науковими оцінками доби пізнього сталінізму, як його характеристика через поняття "тоталітаризм повсякденності". Автор переконаний, що наведені документальні матеріали та факти засвідчують слабку комунікацію та зв'язок повсякденності першого повоєнного десятиліття як з владними структурами, так й іншими соціальними сферами радянського суспільства. Тому матеріальне забезпечення повсякденного життя ніжинців у зазначений період перебувало у кризовому стані: відновлення

житлового фонду для населення міста відбувалось повільно і намічені плани залишалися на папері; намагання оптимізувати продовольче питання шляхом реорганізації карткової системи розподілу продуктів та проведення грошової реформи, з притаманними їй адміністративно-командними методами, вели в цілому до погіршення ситуації. Фактично, й після закінчення війни населенню Ніжина доводилося "виживати".

У широкому розумінні доба хрущовської лібералізації 1954–1964 рр. означала відхід від крайніх виявів і реакційних рис тоталітарного режиму Сталіна в усіх сферах соціуму, у тому числі – норм і умов повсякденного життя радянських людей. Аналіз історичних матеріалів дозволяє констатувати, що соціальна політика М. Хрущова, обережна й неповна відмова від жорстких політичних схем і гіпертрофованого ідеологічного тиску, безперечно, мали позитивний вплив на умови повсякденного життя населення. Екстенсифікація масового житлового будівництва, бодай його "фізіологічного мінімуму", запровадження кооперативних і приватно-індивідуальних форм житла, нарощування темпів виробництва продуктів споживання і предметів побуту зумовили певну суспільну стабілізацію та підвищення рівня життя населення Ніжина у порівнянні з попереднім десятиліттям.

Однак залишалась проблема якісного забезпечення повною мірою зростаючих матеріальних потреб людей. Паралельно потужна ідеологічна система уміло підмінювала ентузіазм радянського населення формалізмом, показухою; відволікала увагу пересічних громадян від нагальних економічних проблем, повсякденних споживчих і культурних потреб. Натомість завершення хрущовської лібералізації в суспільстві асоціювалося з іронічною та популярною речівкою: "Мы не сеем, не пашем, не строим! Мы гордимся общественным строем!.."

Література

1. Берк Пітер. Нова історія: її минуле і майбутнє / за ред. П. Берка. *Нові підходи до історіописання*. Київ, 2010.
2. Бугай К. Першотравневий ярмарок. *Радянський Ніжин*. 1946. 26 квітня.
3. Вен Поль. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. Москва, 2000.
4. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі – ВДАЧОН). Ф. Р 5293. Оп. 1. Спр. 3.
5. Там само. Спр. 14.
6. Там само. Спр. 16.
7. Там само. Спр. 43.
8. Там само. Спр. 85.
9. Там само. Спр. 101.
10. Там само. Спр. 147.
11. Там само. Спр. 239.
12. Там само. Спр. 181.
13. Там само. Спр. 215.

14. Там само. Спр. 258.
15. Там само. Спр. 550.
16. Там само. Спр. 552.
17. Там само. Спр. 596.
18. Там само. Спр. 601.
19. Там само. Спр. 693.
20. Там само. Спр. 699.
21. Там само. Спр. 742.
22. Там само. Спр. 798.
23. Там само. Спр. 844.
24. Там само. Оп. 2. Спр. 11.
25. Там само. Спр. 16.
26. Там само. Оп. 7. Спр. 28.
27. Гатаєва Б. Т. Концепції повсякденності в зарубіжній культурології. URL: <http://antrohology.ru/ru/index.html>
28. Головкин В. "Риба та м'ясо" історії повсякденності: теоретичні засади напрямку. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. праць*. Київ, 2007. Вип. 17.
29. Григор'єва А. Г. Становлення державної політики СРСР в 1953–1964 гг. *Теорія і практика общественного развития*. Москва, 2011. № 7.
30. Грошова реформа. *Радянський Ніжин*. 1947. 16 грудня.
31. Даниленко В. М., Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). Київ, 1999; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015; Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської "відлиги". *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2014. Вип. 19.
32. Державний архів Чернігівської області м. Чернігова (далі – ДАЧО). Ф. 69. Оп. 15. Спр. 130.
33. Там само. Ф. 5036. Оп. 4. Спр. 1015.
34. Там само. Спр. 1529.
35. Там само. Ф. 5166. Оп. 1. Спр. 58.
36. Довгоброд І. Ніжин сьогодні. *Радянський Ніжин*. 1954. 8 листопада.
37. Заболотна Т. Історія повсякденності – "панацея від хвороб" чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.) / упоряд. О. Лукашевич. Переяслав-Хмельницький, 2010.*
38. Іванов Т., Смірнов І. Житлове управління міськкомунгоспу працює погано. *Радянський Ніжин*. 1954. 25 жовтня.
39. Ісайкіна О.Д. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Переяслав-Хмельницький, 2010.
40. Каганов Ю. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя, 2019.
41. Кнабе Г. С. Диалектика повсякденності. *Вопросы философии*. 1989. № 5.

42. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ, 2003.
43. Ковпак Л. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина. Київ, 2008. Вип. 13.
44. Коляструк О. А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного пед. університету. Серія "Історія"*. Вінниця, 2012. Вип. 20.
45. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *УІЖ*. 2007. № 1; *Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти*. Харків, 2008; *Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: матеріали Всеукраїнського науково-теоретичного семінару / відп. ред. О. Коляструк*. Вінниця, 2015.
46. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2004.
47. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Москва: Политиздат, 1986. Т. 9. 1956–1969.
48. Кром М. М. Повседневность как предмет исторического исследования. *История повседневности. Европейский университет*. Санкт-Петербург, 2003.
49. Кульчицкий С. В. Спроби реформ (1956–1964). *УІЖ*. 1998. № 2, 3, 4.
50. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. Санкт-Петербург, 2002.
51. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история. Ежегодник*. 1998/99. Москва, 1999; *История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти*. Москва, 2010.
52. Майборода Г. Спорудження індивідуального житла. *Радянський Ніжин*. 1951. 2 березня.
53. Максимова О. Посилити темпи будівництва та ремонту. *Радянський Ніжин*. 1951. 2 березня.
54. Олійник В. V сесія Ніжинської міської Ради. *Радянський Ніжин*. 1944. 27 квітня.
55. Опанасенко М. Громадське харчування. *Радянський Ніжин*. 1946. 17 травня.
56. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. Москва, 2008.
57. Павленко Ю. Історія в калейдоскопі сучасних інтерпретацій / за ред. П. Берка. Нові підходи до історіюписання. Київ, 2010.
58. Петренко Л. Ніжин із глибини віків. *Матеріали з краєзнавства Ніжина*. Ніжин, 2008.
59. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1.

60. Покошевич Ю. Державна допомога індивідуальному житловому будівництву. *Радянський Ніжин*. 1944. 25 листопада.
61. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения повседневности. *Этнографическое обозрение*. 2004. № 1.
62. Романенко І. Будувати швидко, якісно і дешево! *Радянський Ніжин*. 1955. 19 січня.
63. Слоницький Г. Виконати плани будівничих робіт. *Радянський Ніжин*. 1946. 18 липня.
64. Советская жизнь. 1945–1953 / сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева и др. Москва, 2003.
65. Тєвікова О. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953–1964 рр.). *Український історичний збірник*. 2009. Вип. 12.
66. Удод О. Про історію повсякденності. *Бористен*. 2000. № 4; Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. Черкаси, 2002. № 3; Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. *Історія в школах України*. Київ, 2005. № 4.
67. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1990.
68. Чому не борються зі спекулянтами? *Радянський Ніжин*. 1948. 13 лютого.
69. Шевчук М., Моргун Д. Поліпшити роботу будівельників. *Радянський Ніжин*. 1955. 7 січня.
70. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. Харків, 2015.

References

1. Berk, P. (2010). Nova istoriya: yiyi minule i majbutnye [New history: its past and future]. Kiyiv. [in Ukrainian].
2. Bugaj, K. (1946) Pershotravnevij yarmarok [May Day Fair]. *Radyanskij Nizhin – Soviet Nizhyn*. 26 kvitnya. [in Ukrainian].
3. Ven, Pol. (2000). *Kak pishut istoriyu. Opyt epistemologii* [How they write history. Experience of epistemology] Moskva [in Russian].
4. Viddil derzhavnogo arhivu Chernigivskoyi oblasti v misti Nizhin (dali – VDACHON) [Department of the State Archives of the Chernihiv region in the city of Nizhyn F. R 5293. Op. 1. Ref. 3. [in Ukrainian].
5. Tam samo. Spr. 14.
6. Tam samo [There only] 16.
7. Tam samo. [There only] 43.
8. Tam samo. [There only] 85.
9. Tam samo. [There only] 101.
10. Tam samo. [There only] 147.
11. Tam samo. [There only] 239.
12. Tam samo. [There only] 181.
13. Tam samo. [There only] 215.
14. Tam samo. [There only] 258.
15. Tam samo. [There only] 550.
16. Tam samo. [There only] 552.

17. Tam samo. [There only] 596.
18. Tam samo. [There only] 601.
19. Tam samo. [There only] 693.
20. Tam samo. [There only] 699.
21. Tam samo. [There only] 742.
22. Tam samo. [There only] 798.
23. Tam samo. [There only] 844.
24. Tam samo. [There only] Op. 2; 11.
25. Tam samo. [There only] 16.
26. Tam samo. [There only] Op. 7; 28.
27. Gatayeva, B. T. *Koncepcii povsednevnosti v zarubezhnoj kulturologii* [Concepts of everyday life in foreign cultural logic] // <http://anthrology.ru/ru/index.html>.
28. Golovko, V. (2007) "Riba ta m'yaso" istoriyi povsyakdennosti: teoretichni zasady napryamu. Problemi istoriyi Ukrayini: fakti, sudzhennya, poshuki ["Fish and meat" of the history of everyday life: theoretical principles directly. Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches. Interdepartmental collection. Science. wash]. *Mizhvidomchij zb. nauk. prac. – Interdepartmental collection. Science. wash.* Kiyiv, Vol. 17. [in Ukrainian].
29. Grigoryeva, A. G. (2011). Stanovlenie gosudarstvennoj politiki SSSR v 1953–1964 gg. [Formation of the state policy of the USSR in 1953–1964]. *Teoriya i praktika obshestvennogo razvitiya – Theory and practice of social development.* Moskva, (7) [in Russian].
30. Hroshova reforma. Monetary reform. (1947) *Radyans'kyy Nizhyn – Soviet Nizhyn.* 16 hrudnya [in Ukrainian].
31. Danilenko, V. M., Baran V. K. (2014). Ukraine in a systemic crisis (1946–1980). Kyiv (1999); Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era / Resp. ed. VM Danilenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2015; *Ukraine of the twentieth century: culture, ideology, politics. – Ukrainian society: from late Stalinism to Khrushchev's "thaw".* Kyiv, 2014. Vol. 19. [in Ukrainian].
32. *Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti m. Chernihova – State Archives of the Chernihiv Region of Chernihiv.* F. 69. Op. 15. Spr. 130.
33. Tam samo. [There only] F. 5036. Op. 4. Spr. 1015.
34. Tam samo. [There only] Spr. 1529.
35. Tam samo. [There only] F. 5166. Op. 1. Spr. 58.
36. Dovhobrod, I. (1924). Nizhyn s'ohodni. Nizhyn today. *Radyans'kyy Nizhyn – Soviet Nizhyn.* (8 lystopada) [in Ukrainian].
37. Zabolotna, T. (2010). Istoriya povsyakdennosti – "panatseya vid khvorob" chy pastka dlya istoryka? [The history of everyday life - a "panacea for disease" or a trap for the historian?]. *Istoriya povsyakdennosti: teoriya ta praktyka. Materialy Vseukr. nauk. konf. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. 14–15 travnya 2010 r. / Upor. O. Lukashevych. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy* [in Ukrainian].
38. Ivanov, T., Smirnov, I. (1954). Zhytlove upravlinnya mis'kkomunhospu pratsyuye pohano. *Radyans'kyy Nizhyn – Soviet Nizhyn.* [Housing management of the city commune works poorly]. (25 zhovtnya) [in Ukrainian].

39. Isaykina, O. D. (2010). Pobut mis'koho naseleння Ukrayiny v povoyennyi period (1945–1955 rr.). Istoryia povsyakdennosti: teoriya ta praktyka. [Life of the urban population of Ukraine in the postwar period (1945–1955). History of everyday life: theory and practice]. *Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi*. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. [in Ukrainian].

40. Kahanov, Y. U. (2019). Konstruyuvannya "radyans'koyi lyudyny" (1953–1991): ukrayins'ka versiya [Construction of the "Soviet man" (1953–1991): Ukrainian version]. *Zaporizhzhya* [in Ukrainian].

41. Knabe, H. S. 1989. Dyalektyka povsednevnyosti [Dialectics of everyday life]. *Voprosy fylosofyy – Questions of philosophy* (5). [in Ukrainian].

42. Kovpak, L. V. (2003). *Sotsial'no-pobutovi umovy zhyttya naseleння Ukrayiny u druhiy polovyni XX st. (1945–2000 rr.)* [Socio-living conditions of the population of Ukraine in the second half of the twentieth century. (1945–2000)] Kyiv. [in Ukrainian].

43. Kovpak, L. (2008). *Holod 1946–1947 rr. v Ukrayini: vlada i lyudyna* [The famine of 1946–1947 in Ukraine: power and man] Kyiv, 2008. Vol. 13.

44. Kolyastruk, O. A. (2012). Povsyakdenne zhyttya ukrayins'koho suspil'stva u pershi povoyenni roky. [Everyday life of Ukrainian society in the first postwar years]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho ped. universytetu. Seriya "Istoryia". – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University. History series*. Vinnytsya. Vol. 20. [in Ukrainian].

45. Kolyastruk, O. A. (Eds) (2015). Predmet istoriyi povsyakdennosti: istoriografichnyy ohlyad yoho stanovlennya u zarubizhniy ta vitchyznyaniy istorychniy nausti. The subject of everyday history: a historiographical review of its formation in foreign and domestic historical science. *UIZH – UIZh*. 2007. (1); Istoryia povsyakdennosti yak ob'yekt istorychnoho doslidzhennya: istoriografichnyy i metodolohichnyy aspekty [The history of everyday life as an object of historical research: historiographical and methodological aspects]. Kharkiv, 2008: Istoryia radyans'koyi povsyakdennosti: aktual'nist' vyvchennya v umovakh dekomunizatsiyi. Istoryia radyans'koyi povsyakdennosti: na perekhresty dzheryel [History of Soviet everyday life: relevance of studying in the conditions of decommunization. History of Soviet everyday life: at the crossroads of sources]. *Materialy Vseukrayins'koho naukovo-teoretychnoho seminaru*. Vinnytsya. [in Ukrainian].

46. Kononenko, V. V. (2004). Suspil'no-politychni nastroyi ta moral'nyy stan naseleння Ukrayiny v povoyennyi period (1945–1953 rr.) [Socio-political sentiments and the moral condition of the population of Ukraine in the postwar period (1945–1953)]. *Extended abstract of candidate's histori*. Vinnytsya. [in Ukrainian].

47. (1986). Komunystycheskaya partyya Sovetskoho Soyuzu v rezolyutsyyakh y reshenyyakh s"ezdov, konferentsyy y plenumov TSK (1898–1986) [The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1986)]. Vol. 9. Moskva: Polytyzdat [in Russian].

48. Krom, M. M. (2003). Povsednevnost' kak predmet ystorycheskoho yssledo-vannya [Everyday life as a subject of historical research]. *Ystoryya povsednevnyosti. Evropeyskyy unyversytet – Everyday history. European University*. Sankt-Peterburh [in Russian].

49. Kulchickij, S. V. (1998). Sprobi reform (1956–1964) [Attempts at reform (1956–1964)]. *UZh–UZh*. (2, 3, 4). [in Ukrainian].
50. Leleko, V. D. (2002). Prostranstvo povsednevnyosti v evropeyskoy kulture [The space of everyday life in European culture]. Sankt-Peterburh [in Russian].
51. Ludtke, A. (2010). What is the history of everyday life? Her achievements and prospects in Germany [Chto takoe ystoriyya povsednevnyosti? Ee dostyazhenyya y perspektyvy v Hermany] *Sotsyalnaya istoriya. Ezhehodnyk – Social history. Yearbook. Ezhehodnyk*. 1998/99. Moscow, 1999; Ystoriyya povsednevnyosti v Hermany. Novye podkhody k yzuchenyyu truda, voyny y vlasty. [History of everyday life in Germany. New approaches to the study of labor, war and power. Moscow. [in Russian].
52. Mayboroda, H. (1951). Sporudzhennya individual'noho zhytla [Construction of individual housing]. *Radyans'kyy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. (2 bereznya). [in Ukrainian].
53. Maksymova, O. (1951). Posylyty tempy budivnytstva ta remontu. [Strengthen the pace of construction and repair]. *Radyans'kyy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. 2 bereznya. [in Ukrainian].
54. Oliynyk, V. (1944) V sesiya Nizhyns'koyi mis'koyi Rady [V session of the Nizhyn City Council]. *Radyans'kyy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. 27 kvitnya. [in Ukrainian].
55. Opanasenko, M. (1946). Hromads'ke kharchuvannya [Catering]. *Radyanskiy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. 17 travnya [in Ukrainian].
56. Orlov, Y. B. (2008). *Sovetskaya povsednevnost': ystorycheskiy y sotsyo-lohycheskiy aspekty stanovlenyya* [Soviet everyday life: historical and socio-logical aspects of formation]. Moskva [in Ukrainian].
57. Pavlenko, Y. U. (2010). Istoriya v kaleydoskopi suchasnykh interpretatsiy [History in the kaleidoscope of modern interpretations]. Kyiv [in Ukrainian].
58. Petrenko, L. (2008). Nizhyn iz hlybiny vikiv [Nizhyn from the depths of the ages]. *Materialy z krayeznavstva Nizhyna*. Nizhyn. [in Ukrainian].
59. Danylenko, V. M. (Ed.). (2010). Povoyenna Ukrayina: narysy sotsialnoyi istoriyi (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) [Post-war Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)] Vol. 1. Kyiv. [in Ukrainian].
60. Pokoshevych, Y. U. (1944). Derzhavna dopomoha individual'nomu zhytlvomu budivnytstvu. [State aid to individual housing construction. *Radyanskiy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. 25 lystopada. [in Ukrainian].
61. Pushkareva, N. L. (2004) Predmet y metody yzuchenyya povsednevnyosti [Subject and methods of studying everyday life]. *Ethnographic review – Ethnografycheskoe obozrenye*. (1). [in Ukrainian].
62. Romanenko, I. (1955). Buduvaty shvydko, yakisno i deshevo! [Build quickly, efficiently and cheaply!] *Radyanskiy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. 19 sichnya. [in Ukrainian].
63. Slonitskiy, H. (1946). Vykonaty plany budivnychkykh robit. [Execute plans for construction work]. *Radyanskiy Nizhyn – Soviet Nizhyn*. 18 July. [in Ukrainian].
64. Zubkova, E. YU., Kosheleva, L. P. (Eds.). (1953). *Sovetskaya zhyzn [Soviet life]. 1945–1953 Moskva*. [in Ukrainian].
65. Tyevikova, O. (2009). Materialno-pobutovi umovy zhyttya ukrayintsiv u konteksti doslidzhennya povsyakdennosti (1953–1964 rr.) [Material and living conditions of Ukrainians in the context of the study of everyday life (1953-1964)]

Ukrayins'kyy istorychnyy zbirnyk – Ukrainian historical collection. Vol. 12. [in Ukrainian].

66. Udod, O. (2000). Pro istoriyu povsyakdennosti [On the history of everyday life]. *Borysten – Boristen*. 2000. (4); Istoriyu povsyakdennosti yak metodolohichna problema [The history of everyday life as a methodological problem.]. *Doba. Cherkasy – Era. Cherkasy*, 2002. (3); Istoriyu povsyakdennosti: problemy metodolohiyi ta dzhereloznavstva [History of everyday life: problems of methodology and source studies.] *Istoriya v shkolakh Ukrayiny – History in schools of Ukraine*. Kyiv, 2005. (4). [in Ukrainian].

67. Kudrytski A. V. (Ed.), (1991) Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyy dovidnyk [Chernihiv region. Encyclopedic reference book] Kyiv. [in Ukrainian].

68. (1948). Chomu ne boryut'sya zi spekulyantamy? [Why not fight speculators?] *Radyanskyy Nizhyn. – Soviet Nizhyn*. 13 February. [in Ukrainian].

69. Shevchuk, M., Morhun, D. (1955). Polipshyty robotu budivel'nykiv [Improve the work of builders]. *Radyanskyy Nizhyn. – Soviet Nizhyn*. 7 sichnya. [in Ukrainian].

70. Shlikhta, N. (2015). *Istoriya radyans'koho suspil'stva. Kurs lektsiy* [History of Soviet society. Course of lectures]. Kharkiv [in Ukrainian].

E. Strashko

Associate professor of the Department of History of Ukraine,
Nizhyn Mykola Gogol State University

Material support of everyday life of Nizhyn residents in 1944–1964: myths and reality

The article is devoted to the history of everyday practices of the urban population of Nizhyn in the postwar twenty years (1944–1964). The modern historiographical paradigm allowed the author to analyze the latest works of foreign and Ukrainian scholars, apply methods of historical reconstruction of everyday life of Nizhyn through the prism of archival documents, printed sources and materials of the regional press. Considering the variety of definitions and views on the nature of everyday life, the author has tried to adhere to an integrated understanding of the category of everyday life and to preserve the historical context of everyday life.

A comparative analysis of the life support sphere of everyday life of the residents of Nizhyn during the late Stalinism (1944–1953) and the era of Khrushchev's liberalization (1954–1964) revealed both common, identical tendencies and certain social specifics in the measurement of everyday life. The dynamics of reconstruction of the material and social sphere of life, social deformations and incomplete reforms, problems and difficulties of everyday life of Nizhyn residents are characterized.

The author argues that the social indicator of material security of Ukrainians - food cards (until 1947), wages, food, industrial goods, as well as civic emotions of people about the "dream fairy tale" on the background of euphoria from victory – should be analyzed in the context of everyday history of activities of Soviet authorities. Specific facts and events in the regional history of everyday life of Nizhyn residents allow us to model typical pictures of how the Ukrainian authorities interfered in the lives of citizens, educating and supporting in society the features of "totalitarianism of everyday life" that authorities needed.

Key words: history of everyday life, life support sphere, "totalitarianism of everyday life", card system, monetary reform, food deficit, conditions and standard of living.